ePublishing

Bioethica

Vol 2, No 2 (2016)

Bioethica

Single man and his access to medically assisted reproduction in Greece and in the United Kingdom

Μαριάννα Βασιλείου (Marianna Vassiliou)

doi: 10.12681/bioeth.19780

To cite this article:

Βασιλείου (Marianna Vassiliou) M. (2016). Single man and his access to medically assisted reproduction in Greece and in the United Kingdom. *Bioethica*, *2*(2), 36–50. https://doi.org/10.12681/bioeth.19780

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 03/02/2026 12:22:14

Ο άγαμος μοναχικός άντρας και η πρόσβασή του στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή στην Ελλάδα και στο Ηνωμένο Βασίλειο

Μαριάννα Βασιλείου

Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Ιατρικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δικηγόρος LLM, Επ. Συνεργ., Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

marva@auth.gr

Περίληψη

Η παρούσα δημοσίευση συγκρίνει το νομικό πλαίσιο της Ελλάδας και του Ηνωμένου Βασιλείου στο ζήτημα της πρόσβασης στις μεθόδους ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής - και στη συνεπακόλουθη απόκτηση τέκνου - από έναν άγαμο μοναχικό άνδρα. Αρχικά παρουσιάζεται το δικαίωμα του ανθρώπου και δη του άγαμου μοναχικού άνδρα στην αναπαραγωγή. Παράλληλα εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους οι έννομες τάξεις επιτρέπουν ρητά την πρόσβαση στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή μόνο στις άγαμες μοναχικές γυναίκες.

Εν συνεχεία, εκτίθεται το νομικό καθεστώς που διέπει την μέθοδο της παρένθετης μητρότητας και στις δυο χώρες, καθώς πρακτικά αυτή είναι η μοναδική μέθοδος με την οποία μπορεί να αποκτήσει τέκνο ένας άγαμος μοναχικός άνδρας. Ακολουθεί η παρουσίαση του ελληνικού νομικού πλαισίου, το οποίο εξαιρεί τον άγαμο μοναχικό άνδρα από την πρόσβαση στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και των δικαστικών αποφάσεων που προσπάθησαν να καλύψουν το νομικό κενό με αναλογική εφαρμογή των σχετικών διατάξεων για τις άγαμες μοναχικές γυναίκες. Κατόπιν, αναλύεται το καθεστώς που διέπει το Ηνωμένο Βασίλειο ως προς το ζήτημα, όπου η νομολογία έχει παρακάμψει τη μη ρητή συμπερίληψη του άγαμου μοναχικού άνδρα στα πρόσωπα που δικαιούνται να αποκτήσουν τέκνο με τις μεθόδους ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Τέλος, ως λύση του ζητήματος προκρίνεται ο συνδυασμός των δυο καθεστώτων, με την ουσιαστική και εκ των πραγμάτων αναγνώριση του δικαιώματος των άγαμων μοναχικών ανδρών στην απόκτηση τέκνου με τη βοήθεια της τεχνολογίας.

Single man and his access to medically assisted reproduction in Greece and in the United Kingdom

Marianna Vassiliou

PhD candidate, School of Medicine, Aristotle University of Thessaloniki
Scientific Associate, School of Law, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

This paper compares the legal framework in Greece and the United Kingdom on the issue of access to medically assisted reproduction methods - and to the subsequent acquisition of a child - by a single man. Initially, the human right, particularly the right of a single man, to reproduction is presented. At the same time, the reasons for which legal systems explicitly allow access to medically assisted reproduction only to single women are explained.

Then, the legal regime governing the method of surrogate motherhood in both countries is exposed, as this is practically the only method by which a single man can procreate. The presentation of the Greek legal framework follows, a framework which excludes single man from access to medically assisted reproduction, as well as the case law which sought to cover the legal vacuum, by applying in a proportional way the relevant provisions for single women. Then, the rules governing the United Kingdom on the question are analyzed, where the case law has bypassed the non-explicit inclusion of single man to the persons entitled to have a child using the methods of medically assisted reproduction.

Finally, as a solution to the issue, the combination of the two systems is proposed, as well as an effective and de facto recognition of the right of single men to having a child with the help of technology.

Η Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (ΙΥΑ) αποτελεί ένα πεδίο της ιατρικής επιστήμης όπου παρουσιάζονται πολλά ηθικά και νομικά διλήμματα. Στη σχετική συζήτηση έχουν ανακύψει ζητήματα που άπτονται των συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων στην ιδιωτική ζωή[1] και στην αναπαραγωγή, ως έκφανση του δικαιώματος στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας,[2] της ενημερωμένης συναίνεσης, του συμφέροντος του παιδιού, της κληρονομικότητας και του δικαιώματος να γνωρίζει κανείς την βιολογική του καταγωγή.

Όλα τα παραπάνω είχαν ως συνέπεια το «παραδοσιακό μοντέλο» του ζευγαριού ενός άνδρα και μιας γυναίκας και κυρίως το παραδοσιακό τους δικαίωμα να γίνουν γονείς με φυσικό τρόπο να αντικατασταθεί από ένα σύστημα, όπου εμπλέκονται συχνά περισσότερα των δύο πρόσωπα.[3] Πλέον είναι δυνατή ιατρικά και αναγνωρισμένη νομικά η δυνατότητα γέννησης ενός παιδιού με έως και πέντε γονείς στα πλαίσια ενός πλέγματος βιολογικής και κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας: άλλη γυναίκα να επιθυμεί να είναι η μητέρα του παιδιού, άλλη να δωρίζει το ωάριο, άλλη να το κυοφορεί, άλλος άνδρας να επιθυμεί να είναι ο πατέρας του παιδιού και άλλος να έχει δωρίσει το σπέρμα που χρησιμοποιείται. Η δυνατότητα αυτή είχε ως άμεση συνέπεια τη σύγκρουση πολλών συμφερόντων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, συχνά οριακών και ισοδύναμων και μαζί τους την εμφάνιση ζητημάτων πρωτόγνωρων για την ανθρωπότητα. Οι επιμέρους ευρωπαϊκές νομοθεσίες ρύθμισαν αυτά τα ζητήματα με τρόπο διαφορετικό η καθεμιά,[4] λαμβάνοντας υπ' όψιν τους την ποικίλη εθνική και πολιτιστική κληρονομιά, την επιρροή της θρησκείας και τον διαφορετικό τρόπο άσκησης της ιατρικής σε κάθε κράτος.

Στην παρούσα εργασία θα εξετασθεί η πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην ΙΥΑ σε δυο διαφορετικές έννομες τάξεις - της Ελλάδας και του Ηνωμένου Βασιλείου - από τις οποίες η πρώτη δεν επιτρέπει την πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην ΙΥΑ, σε αντίθεση με τη δεύτερη. Πιο συγκεκριμένα, θα αναλυθεί το δικαίωμα του άγαμου μοναχικού άνδρα στην αναπαραγωγή και εν συνεχεία θα παρουσιαστεί η νομοθετική και νομολογιακή πραγματικότητα στην κάθε χώρα, ούτως ώστε να ανευρεθούν οι τρόποι με τους οποίους θα διασφαλισθεί τόσο το συμφέρον του παιδιού, όσο και η άσκηση του δικαιώματος αυτού από τον τυχόν ενδιαφερόμενο άγαμο μοναχικό άνδρα.

Το δικαίωμα του άγαμου μοναχικού άνδρα στην αναπαραγωγή

Μία έκφανση του δικαιώματος του ανθρώπου στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του είναι και το δικαίωμα αναπαραγωγής - το αν δηλαδή θα αποκτήσει παιδιά ή όχι. Στο δικαίωμα αυτό συμπεριλαμβάνονται η ελευ-

[1] 9 παράγραφος (παρ.) 1 Σύνταγμα (Σ) εδάφιο (εδ.) β': «Η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου είναι απαραβίαστη» και άρθρο (άρ) 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ): «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις τον σεβασμόν της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξη επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αύτη προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων».

[2] 5 παρ. 1 Σ: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

[3] Ψαρούλης Δ, Βούλτσος Π. Ιατρικό Δίκαιο-Στοιχεία Βιοηθικής. University Studio Press 2010: 93-95.

[4] Ακόμα και η Σύμβαση του Οβιέδο, που υπογράφηκε από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1997, αναφέρεται πολύ περιορισμένα στις μεθόδους ΙΥΑ, απαγορεύοντας μόνο την επιλογή φύλου για μη ιατρικούς λόγους στο άρ. 14 και τη δημιουργία ανθρωπίνων εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς στο αρ. 18 παρ. 2.

θερία επιλογής ερωτικού συντρόφου, η ελευθερία επιλογής του τόπου και του χρόνου απόκτησης παιδιών, η δυνατότητα χρήσης μεθόδων ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (ΙΥΑ), καθώς και η ελευθερία επιλογής πρόωρου τερματισμού της ενδεχόμενης κύησης. Εκ του αντιθέτου προκύπτει ότι ο περιορισμός της δυνατότητας των ατόμων που αντιμετωπίζουν πρόβλημα υπογονιμότητας να προσφεύγουν σε μεθόδους ΙΥΑ ή η επιβολή τεχνητής διακοπής της κύησης σε άτομα που επιθυμούν την απόκτηση απογόνων αποτελεί ανεπίτρεπτη και κατάφωρη παράβαση του δικαιώματος αναπαραγωγής και, κατ' επέκταση, του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. [5]

Μελέτες που να αναφέρονται σε μόνους πατέρες οι οποίοι απέκτησαν παιδί με προσφυγή σε μεθόδους ΙΥΑ δεν υπάρχουν, καθώς το φαινόμενο δεν είναι ακόμα συχνό.[6] Οι κοινωνίες φαίνεται να μην έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα με το δικαίωμα του άγαμου μοναχικού άνδρα στην αναπαραγωγή.[7] Αυτό πηγάζει από την βαθιά ριζωμένη στο συλλογικό υποσυνείδητο πεποίθηση ότι η επιθυμία της τεκνοποιίας είναι κάτι που αφορά αποκλειστικά και μόνο τις γυναίκες και όχι τους άντρες.

Η κατασκευή αυτή εδράζεται με τη σειρά της στην κατασκευή του «μητρικού ενστίκτου» ή του «μητρικού φίλτρου».[8] Το τελευταίο ορίζεται ως *μια εγγενής συγκινησιακή και τρυφερή τάση όλων των γυναικών ανεξαιρέτως προς τα παιδιά, η οποία πηγάζει από την αναπαραγωγική τους ικανότητα* και υποτίθεται ότι δημιουργεί σε κάθε γυναίκα ανεξαιρέτως την επιθυμία να κυοφορήσει και να γίνει μητέρα.[9] Αντίθετα, το πατρικό ένστικτο ή φίλτρο δεν θεωρείται τόσο δυνατό όσο το μητρικό και η τυχόν ύπαρξή του συχνά αμφισβητείται.[10] Η θεώρηση αυτή εκκινεί από το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η διαιώνιση του είδους λαμβάνει χώρα μέσω της εγκυμοσύνης, της γέννας, της λοχείας και του θηλασμού, εμπειριών οι οποίες αφορούν αποκλειστικά εκ φύσεως τις γυναίκες[11] και οδήγησε στη διαμόρφωση κοινωνικών αντιλήψεων και πολιτικών για το ρόλο των δυο φύλων, με τη μητρότητα να θεωρείται ως η βασική αποστολή, ως το «επάγγελμα» και ως αναπόσπαστο στοιχείο της γυναικείας φύσης, σε σημείο που η έννοια «γυναίκα» να εξισώνεται με την έννοια «μητέρα».

Το κοινωνικό αυτό πρότυπο επαναλήφθηκε αναλλοίωτα από γενιά σε γενιά, καθορίζοντας το ρόλο των γυναικών ως μητέρων, διδάσκοντας ταυτόχρονα σε αγόρια και κορίτσια τους ρόλους των ενηλίκων σε σχέση με τα παιδιά. Ένα, δηλαδή, βιολογικό χαρακτηριστικό απέκτησε κεντρικό χαρακτήρα και απετέλεσε την βάση του κοινωνικού φύλου της γυναίκας.[12] Έτσι, καθορίσ-

[5] Για περισσότερα, βλέπε (βλ.) Μήτας Σ. Σεξουαλικότητα και συνταγματικές ελευθερίες: η ελευθερία σεξουαλικής αυτοδιάθεσης. Το Σ 2007, 3: 849-870.

[6] Παπαληγούρα Ζ. Νέες διαδρομές μητρότητας. Παπαζήσης 2013: 224.

[7] Σε γενικές γραμμές δεν είναι έντονη η τάση της θεσμοθέτησης της τεχνητής αναπαραγωγής των άγαμων μοναχικών προσώπων. Ρητά έχει ρυθμιστεί μόνο στην Αρμενία και στη Ρωσία, ενώ οι νομοθεσίες της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ελβετίας και της Ιταλίας την απαγορεύουν. Ενδιάμεσες - αμφίσημες παραμένουν οι νομοθεσίες της Ελλάδας, της Ισπανίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Για περαιτέρω σχετικά στοιχεία, βλ. Κουμουτζής Ν. Η τεχνητή αναπαραγωγή των άγαμων προσώπων και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 31-32.

[8] Ανά τους αιώνες έχουν υπάρξει θεές-αρχέτυπα του μητρικού φίλτρου, οι οποίες συμβολίζουν τη γονιμότητα και τη βαθιά αγάπη της μητέρας για το παιδί της: η Δήμητρα στην αρχαία Ελλάδα, η Sheela-Na-Gig στους κέλτικους πολιτισμούς, η Παναγία στον Χριστιανισμό. Για περισσότερα, βλ. Borgeaud P. Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary. The Johns Hopkins University Press 2004.

[9] Wade L. Maternal Instinct. Σε: Tierney H. επιμέλεια (επιμ.) Women's Studies Encyclopedia. Greenwood Press 2002.

[10] Shields S. To Pet, Coddle, and "Do For": Caretaking and the Concept of Maternal Instinct. Σε: Lewin M (επιμ.) In the Shadow of the Past: Psychology Portrays the Sexes - A Social and Intellectual History. Columbia University Press 1984: 37.

[11] West R. Jurisprudence and Gender, University of Chicago Law Review, 1988, 55: 1-72.

[12] Οι θεωρίες για την κοινωνική κατασκευή του φύλου (gender theories) εκκινούν από την

τηκαν οι μορφές εργασίας και εκπαίδευσης των δυο φύλων, δικαιολογήθηκαν οι διακρίσεις ανάμεσά τους και εδραιώθηκε η πατριαρχία, η οποία καθήλωσε τις γυναίκες και τους άνδρες σε παραδοσιακά προσδιορισμένους ρόλους, που βρίσκονταν σε απόλυτη αντιστοιχία με τον «φυσικό» προορισμό τους: η γυναίκα είναι προορισμένη για να γίνει μητέρα και ο άνδρας για να είναι εργαζόμενος, κινούμενοι ο καθένας αποκλειστικά στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα δράσης αντίστοιχα.[13]

Έτσι λοιπόν, μία άγαμη μοναχική γυναίκα πρέπει να έχει πρόσβαση στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, καθώς αναπόδραστα θα επιθυμήσει να αποκτήσει τέκνο, ακόμα και χωρίς σύζυγο ή σύντροφο. Αντίθετα, ένας άγαμος μοναχικός άνδρας δεν πρόκειται να επιθυμήσει να αποκτήσει παιδί με αυτόν τον τρόπο· το αντίθετο θα αντιμετωπιστεί ως κάτι το παράδοξο ή έστω ως η εξαίρεση του κανόνα.

Είναι ωστόσο παράλογο και νομικά άτοπο σε μια εποχή όπου προκρίνεται η αρχή της κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας και όπου εγκαθιδρύεται νομικά η μονογονεϊκή οικογένεια[14] να μπορεί η μόνη άγαμη γυναίκα να αποκτήσει παιδί μέσω μιας παρένθετης μητέρας χρησιμοποιώντας όχι μόνο ξένο σπέρμα, αλλά και ξένα ωάρια (οπότε το παιδί δε θα έχει κανένα βιολογικό σύνδεσμο μαζί της) και να μην μπορεί να κάνει το ίδιο και ο μόνος άγαμος άνδρας. Η άρνηση ή η παράλειψη του νομοθέτη να συμπεριλάβει ρητά τους άγαμους μοναχικούς άνδρες στα πρόσωπα που δικαιούνται να προσφύγουν αυτοτελώς στη ΙΥΑ παραβιάζει πασίδηλα το δικαίωμα των τελευταίων στην αναπαραγωγή και κατ' επέκταση στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους.[15]

πασίγνωστη ρήση της Simone de Beauvoir «Γυναίκα δεν γεννιέσαι, αλλά γίνεσαι» και υποστηρίζουν, πολύ συνοπτικά, ότι το φύλο χωρίζεται σε βιολογικό (sex) και σε κοινωνικά κατασκευασμένο (gender). Το πρώτο είναι τα βιολογικά και φυσιολογικά χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν τα δυο φύλα (επί παραδείγματι, το πέος και το αιδοίο), ενώ το δεύτερο αποτελείται από τους κανόνες, τις νόρμες, τις συμπεριφορές και τις δραστηριότητες που οι εκάστοτε κοινωνίες κρίνουν ταιριαστές και κατάλληλες για το κάθε φύλο (λόγου χάρη, σε πολλές χώρες του κόσμου, η μόρφωση είναι προνόμιο των ανδρών και απαγορεύεται στις γυναίκες). Για περισσότερα, βλ. ενδεικτικά Rubin G. The Traffic in Women: Notes on Political Economy of Sex. Σε Reiter R. (επιμ.), Towards an Anthropology of Women, Monthly Review Press, 1975: 157-210 και Irigaray L. Speculum de l' autre femme. Les Éditions de Minuit 1974.

[13] Η διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας ξεκίνησε από τους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου (Χόμπς, Λοκ, Ρουσσώ). Οι άνθρωποι, απορρίπτοντας την άγρια φυσική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν μέχρι πρότινος και υπογράφοντας το Κοινωνικό Συμβόλαιο, δημιούργησαν την κοινωνία των πολιτών, όπου εξέχουσα θέση έχει η δημόσια σφαίρα. Αυτή εκφράζει το πολιτικό και την εξουσία, και περιλαμβάνει την πολιτική δράση, τις πολιτικές αποφάσεις και το δημόσιο βίο. Τη δημόσια σφαίρα την συμπληρώνει η ιδιωτική, η οποία δηλώνει το προσωπικό και τη φύση, τον χώρο τον ανέγγιχτο από τα δημόσια συμβάντα, τον προσιδιάζοντα στις γυναίκες. Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, οι γυναίκες δεν συμμετέχουν στο Κοινωνικό Συμβόλαιο, γιατί εκ φύσεως, εξαιτίας της αναπαραγωγικής τους ικανότητας, ανήκουν αλλού: στην ιδιωτική σφαίρα, στο σπίτι, στα παιδιά και στην οικογένεια. Για περισσότερα, βλ. Κραβαρίτου Γ. Φύλο και Δίκαιο: Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις. Παπαζήσης 1996, Άρεντ Χ. Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita activa). Γνώση 1986 και Pateman C. The Sexual Contract. Stanford University Press 1988.

[14] Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη Ε. Το δίκαιο ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, Ίνδικτος 2003, 14: 145-154.

[15] Για περισσότερα βλ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Οικογενειακό Δίκαιο. Σάκκουλας 2003, ΙΙ: 56-57, Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη Ε. Ιατρικά Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της οικογένειας. Σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε, Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή: 10 χρόνια εφαρμογής του Ν. 3089/2002. Σάκκουλας 2013: 47-48; Παπαχρίστου Θ. Το δικαίωμα στην απόκτηση απογόνων και οι περιορισμοί του. Σε Τσινόρεμα Σ, Λούης Κ. Θέματα Βιοηθικής - Η Ζωή, η Κοινωνία και η Φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013: 289, Σπυριδάκης Ι. Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας. Αντ. Ν Σάκκουλας 2003, 33, και Σπυριδάκης Ι. Η τεχνητή

Τέλος, κατά την άποψή μας, τόσο ο άγαμος μοναχικός άνδρας όσο και η άγαμη μοναχική γυναίκα πρέπει να έχουν δικαίωμα πρόσβασης στην ΙΥΑ, ανεξάρτητα από το αν έχουν ή όχι ιατρική αδυναμία τεκνοποίησης. Άλλωστε, έχει ήδη υποστηριχθεί ότι το γράμμα του νόμου καλύπτει κάθε αδυναμία απόκτησης παιδιού με φυσικό τρόπο, καθώς στο άρθρο 1455 ΑΚ δεν υπάρχει καμία ρητή και ειδική αναφορά στην ιατρική αδυναμία ως προϋπόθεση της πρόσβασης στις μεθόδους ΙΥΑ.[16]

Ο θεσμός της παρένθετης μητέρας στις έννομες τάξεις της Ελλάδας και του Ηνωμένου Βασιλείου

Δεδομένου ότι ένας άνδρας αδυνατεί εκ φύσεως να κυοφορήσει, η προσφυγή στη μέθοδο της παρένθετης μητρότητας αποτελεί μονόδρομο για την απόκτηση τέκνου από άγαμο μοναχικό άνδρα. Σκόπιμη κρίνεται λοιπόν μια συνοπτική ανάλυση του νομικού πλαισίου που διέπει τη μέθοδο αυτή στην Ελλάδα και στο Ηνωμένο Βασίλειο, προτού αναφερθούμε ειδικά στο θέμα της πρόσβασης του άγαμου μοναχικού άνδρα στην ΙΥΑ.

Το ελληνικό δίκαιο επιτρέπει την παρένθετη μητρότητα, μόνο όμως με τη μορφή της μερικής υποκατάστασης - ήτοι, μόνο με χρήση ωαρίου της γυναίκας που επιθυμεί να αποκτήσει παιδί ή τρίτης δότριας και όχι της γυναίκας που θα κυοφορήσει το παιδί (άρθρα 1458 ΑΚ και 13 ν. 3305/2005). Παρά το ότι ο τρόπος ρύθμισης της μεθόδου είναι ιδιαίτερα φιλελεύθερος και καινοτόμος,[17] η εφαρμογή της περιορίζεται από πολύ αυστηρές προϋποθέσεις, οι οποίες καθορίζονται στα άρθρα 1458 ΑΚ και 8 του ν. 3089/2002.

Πιο συγκεκριμένα, πρέπει η γυναίκα που επιθυμεί το παιδί να βρίσκεται σε ηλικία φυσικής ικανότητας αναπαραγωγής (να μην έχει δηλαδή υπερβεί το 50^{ο} έτος της ηλικίας της) να έχει ιατρική αδυναμία κυοφορίας,[18] η δε κυοφόρος γυναίκα ενόψει της κατάστασης της υγείας της θα πρέπει να είναι κατάλληλη για κυοφορία. Η συμφωνία μεταξύ των προσώπων που επιθυμούν να αποκτήσουν τέκνο και της κυοφόρου γυναίκας (και του συζύγου της, αν είναι έγγαμη ή του συντρόφου της αν έχει καταρτίσει σύμφωνο συμβίωσης), πρέπει να είναι έγγραφη και χωρίς αντάλλαγμα. Η εφαρμογή της μεθόδου μπορεί να λάβει χώρα μόνο κατόπιν δικαστικής άδειας, ύστερα από αίτηση που υποβάλλει η γυναίκα η οποία επιθυμεί να αποκτήσει παιδί και θα είναι η νόμιμη μητέρα του αναδρομικά από τη γέννησή του. Η αιτούσα ή η κυοφόρος γυναίκα πρέπει να έχουν την κατοικία τους ή την προσωρινή τους διαμονή στην Ελλάδα.[19]

γονιμοποίηση, Αντ. Ν Σάκκουλας 2006: 32 και Βλαχόπουλος Σ. Δικαίωμα τεκνοποιίας μέσω παρένθετης μητρότητας και για τον άγαμο και μοναχικό άνδρα; Σε: Κανελλοπούλου-Μπότη Μ/ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ (επιμ.) Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Πασχαλίδης 2014: 187 επόμενες (επ).

[16] Παπαχρίστου Θ, Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Αδυναμία προς τεκνοποιία ως προϋπόθεση της τεχνητής γονιμοποίησης ή: περιπτώσεις επιτρεπτής τεχνητής γονιμοποίησης. Σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε, Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή: 10 χρόνια εφαρμογής του Ν. 3089/2002. Σάκκουλας 2013: 123-138, Παπαχρίστου Θ. Παρατηρήσεις σε ΜονΠρωτΑθ 2827/2007, ΧρΙΔ 2009: 818, Κηπουρίδου Κ. Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή όταν ο σύζυγος βρίσκεται στη φυλακή. Σε Δημοσιεύματα ιατρικού δικαίου και βιοηθικής 18. Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 107-124.

[17] Σκορίνη-Παπαρρηγοπούλου Φ. Παρένθετη μητρότητα. Σε Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Δίκαιο και Βιοηθική. Νομική Βιβλιοθήκη 2007: 143-145.

[18] Εδώ περιλαμβάνεται και η περίπτωση που η κυοφορία από τη γυναίκα που επιθυμεί να αποκτήσει τέκνο ενέχει τον κίνδυνο μετάδοσης στο παιδί σοβαρής ασθένειας. Για περισσότερα, βλ. Πανάγος Κ. Παρένθετη μητρότητα: Ελληνικό νομικό καθεστώς και εγκληματολογικές προεκτάσεις. Σάκκουλας 2011: 47. Για την αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία διευρύνονται έτσι τα όρια εφαρμογής της παρένθετης μητρότητας βλ. Κουτσουράδης Α. Θέματα παρένθετης μητρότητας, ιδίως μετά το Ν3305/2005. Νομικό Βήμα (ΝοΒ) 2006, 54: 347.

[19] Πριν την τροποποίηση της προϋπόθεσης αυτής με το άρθρο 17 του ν. 4272/2014, απαιτείτο τόσο η

Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου η μέθοδος της παρένθετης μητρότητας ρυθμίζεται από την Surrogacy Arrangements Act (Πράξη για τις Συμφωνίες Παρένθετης Μητρότητας) του 1984[20] και την Human Fertilization and Embryology Act (Πράξη για την Ανθρώπινη Γονιμοποίηση και Εμβρυολογία) (HFE Act) του 1990,[21] όπως αυτή τροποποιήθηκε με την Human Fertilization and Embryology Act (Πράξη για την Ανθρώπινη Γονιμοποίηση και Εμβρυολογία) του 2008.[22] Η Surrogacy Arrangements Act ορίζει ρητά ότι η συμφωνία[23] μεταξύ των ατόμων που επιθυμούν να αποκτήσουν τέκνο και της παρένθετης μητέρας δεν μπορεί να επιβληθεί από το ένα μέρος στο άλλο (άρθρο 1Α). Ως εκ τούτου, η παρένθετη μπορεί να αρνηθεί να παραδώσει το παιδί μετά τη γέννησή του και οι κοινωνικοί γονείς να αρνηθούν να το παραλάβουν, χωρίς καμιά απολύτως συνέπεια.[24] Επίσης, απαγορεύει απόλυτα (με ποινή φυλάκισης) στο άρθρο 2 την «εμπορική» παρένθετη μητρότητα (αυτήν δηλαδή που λαμβάνει χώρα επ' αμοιβή). Σύμφωνα με τη HFE Act νόμιμη μητέρα του παιδιού είναι αποκλειστικά η γυναίκα που κυοφορεί και γεννά (άρθρο 33). Συνεπώς στην περίπτωση της παρένθετης μητρότητας νόμιμη μητέρα του τέκνου είναι η κυοφόρος γυναίκα και νόμιμος πατέρας/γονέας ο/η σύζυγος ή ο/η σύντροφος της τελευταίας αντιστοίχως (άρθρο 35).

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η κοινωνική μητέρα δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι και νόμιμη μητέρα του παιδιού που γεννιέται με την μέθοδο της παρένθετης μητρότητας, ενώ ο κοινωνικός πατέρας κατά κανόνα δεν θεωρείται νό-

---

αιτούσα όσο και η παρένθετη να έχουν την κατοικία τους στην Ελλάδα, ούτως ώστε να αποφευχθούν φαινόμενα αναπαραγωγικού τουρισμού και: «διακίνησης» κυοφόρων γυναικών. Εύλογα αναρωτάται κανείς αν η μεταστροφή αυτή αποτελεί το αποτέλεσμα ενός σχεδιασμού προς αξιοποίηση του αναπαραγωγικού τουρισμού, ή απλά οφείλεται σε πιέσεις που ασκούν οι επαγγελματίες του χώρου προς απλούστευση της εν λόγω διαδικασίας με σκοπό τον προσπορισμό κέρδους. Για περισσότερα, βλέπε Μηλαπίδου Μ. Ο Ν 4272/2014 και οι τροποποιήσεις που επιφέρει στο Ν. 3305/2005 για την Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή. Ποινική Δικαιοσύνη (ΠοινΔικ) 2014: 978-986.

[20] Ο πλήρης τίτλος της Πράξης είναι «Μια Πράξη για να ρυθμίσει ορισμένες δραστηριότητες ως προς τις συμφωνίες που γίνονται με θέμα τις γυναίκες που κυοφορούν παιδιά ως παρένθετες μητέρες».

[21] Ο πλήρης τίτλος της είναι ο ακόλουθος: «Μια Πράξη για να ορίσει τις διατάξεις τις σχετικές με τα ανθρώπινα έμβρυα και κάθε επερχόμενη ανάπτυξη σε σχέση με αυτά· για να απαγορεύσει ορισμένες πρακτικές σε σχέση με τα έμβρυα και τους γαμέτες· για να εγκαθιδρύσει μια Αρχή για την Ανθρώπινη Αναπαραγωγή και την Εμβρυολογία· για να ορίσει τις διατάξεις τις σχετικές με τα άτομα που υπό συγκεκριμένες συνθήκες θα πρέπει να θεωρούνται από το νόμο ως οι γονείς του παιδιού και για να τροποποιήσει την Πράξη για τις Συμφωνίες Παρένθετης Μητρότητας του 1985».

[22] Ο πλήρης τίτλος της είναι ο εξής: «Μια Πράξη για να τροποποιήσει την Πράξη για την Ανθρώπινη Γονιμοποίηση και Εμβρυολογία 1990 και την Πράξη για τις Συμφωνίες Παρένθετης Μητρότητας 1985, για να θεσπίσει διατάξεις για τα άτομα που υπό συγκεκριμένες συνθήκες θεωρούνται από το νόμο ως οι γονείς του παιδιού-και για συναφείς σκοπούς».

[23] Πρόκειται για καθαρά ιδιωτική συμφωνία μεταξύ των μερών. Η ίδια η Human Fertilization and Embryology Authority (η Εθνική Αρχή ΙΥΑ του Ηνωμένου Βασιλείου) δηλώνει ρητά ότι η μέθοδος βρίσκεται εκτός των ορίων της δικαιοδοσίας της και παροτρύνει το κοινό να αναζητήσει νομική συμβουλή πριν ξεκινήσει τη διαδικασία.

[24] Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να καταδεικνύουν ότι τέτοιες συμπεριφορές. Έρευνες έχουν δείξει ότι κανένα ζευγάρι δεν αρνήθηκε τα παραλάβει το παιδί από την παρένθετη μητέρα (Van Den Akker OBA. Organizational selection and assessment of women entering a surrogacy agreement in the UK. Human Reproduction 1999, 14: 264). Μόνο το 1% των παρένθετων μητέρων άλλαξε εν τέλει γνώμη και αποφάσισε να κρατήσει το παιδί (Andrews L. Beyond Doctrinal Boundaries: A Legal Framework for Surrogate Motherhood. Virginia Law Review 1995, 81: 2343-2375). Σε αυτό πιθανότατα συμβάλλει και η υποχρεωτική κατά το άρθρο 13.6 της HFE Act παροχή συμβουλευτικής προς την κυοφόρο γυναίκα, πριν την σπερματέγχυση ή την εμβρυομεταφορά. Για περισσότερα βλ. Brazier M, Campbell A & Golombok S. Surrogacy: Review for Health Ministers of Current Arrangements for Payments and Regulation. London HMSO 1998.

μιμος πατέρας του. Οι διέξοδοι που έχουν οι κοινωνικοί γονείς για να καταστούν και νόμιμοι γονείς του τέκνου είναι είτε η υιοθεσία είτε η υποβολή στο αρμόδιο Δικαστήριο αίτησης για τη χορήγηση parental order κατά το άρθρο 54 της HFE Act.

Σύμφωνα με το τελευταίο άρθρο, το parental order ουσιαστικά αποτελεί μια υιοθεσία ταχείας διαδικασίας με την έκδοση δικαστικής απόφασης, η οποία είναι αμετάκλητη και δεν ακυρώνεται παρά για πολύ σπουδαίο λόγο. Η σχετική αίτηση πρέπει να υποβληθεί εντός εξαμήνου από τη γέννηση του παιδιού υποχρεωτικά από κοινού από δυο ενήλικα άτομα διαφορετικού ή ιδίου φύλου, εκ των οποίων το ένα από τα δυο πρέπει οπωσδήποτε να έχει βιολογική σχέση με το τέκνο. Οι αιτούντες πρέπει είτε να είναι σύζυγοι, είτε να έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης είτε να βρίσκονται σε μια μόνιμη συντροφική σχέση. Τόσο κατά την υποβολή της αίτησης όσο και κατά την έκδοση του parental order, το παιδί πρέπει να κατοικεί με τους αιτούντες στο Ηνωμένο Βασίλειο, στις Αγγλονορμαδικές Νήσους ή στη Νήσο του Μαν. Η κυοφόρος γυναίκα και ο/η τυχόν σύζυγος/ σύντροφός της πρέπει να κατανοούν και να συναινούν με ελεύθερη βούληση στη χορήγηση του parental order.

Το δίκαιο της Ελλάδας και η πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην ΙΥΑ

Από το συνδυασμό των άρθρων 1456 και 1458 ΑΚ προκύπτει ότι ο άγαμος μοναχικός άνδρας *αποκλείεται* από την πρόσβαση στις μεθόδους ΙΥΑ, καθώς η διατύπωση του νόμου επιτρέπει ουσιαστικά την τελευταία στα έγγαμα ή άγαμα ζευγάρια και στην άγαμη γυναίκα[25] αποκλειστικά. Έτσι, κατά το άρθρο 1456 παρ. 1 εδ. β: «αν η υποβοήθηση αφορά άγαμη γυναίκα, η συναίνεση αυτής και, εφόσον συντρέχει περίπτωση ελεύθερης ένωσης, του άνδρα με τον οποίο συζεί παρέχεται με συμβολαιογραφικό έγγραφο» επιτρέπεται ρητά η ΙΥΑ σε άγαμη μοναχική γυναίκα και αναγνωρίζεται έτσι de facto η μονογονεϊκή οικογένεια. Από τα παραπάνω προκύπτει εμμέσως απαγόρευση αυτής στον άγαμο μοναχικό άνδρα, παρέχοντας ένα αντίθετο στην αρχή της ισότητας των φύλων αξιακό προβάδισμα στη μονογονεϊκή οικογένεια που δημιουργείται από άγαμη μητέρα.

Τα νομολογιακά δεδομένα σε σχέση με την πρόσβαση των άγαμων μοναχικών ανδρών στην ΙΥΑ είναι ελάχιστα. Η 2827/2008 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών (ΜονΠρΑθ)[26] και η 13707/2009 ΜΠρΘεσ[27] είναι οι μόνες δύο αποφάσεις που μέχρι σήμερα έχουν κάνει δεκτές τις αιτήσεις άγαμων ανδρών για εφαρμογή της μεθόδου της παρένθετης μητρότητας στη βάση της αναλογικής εφαρμογής του άρθρου 1458 ΑΚ.[28]

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της 2827/2008 ΜονΠρΑθ, άγαμος μοναχικός άνδρας, ηλικίας 43 ετών (και άρα σε ηλικία φυσικής ικανότητας αναπαραγωγής, όπως απαιτεί το άρθρο 4 παρ. 1 εδ. α' του ν. 3305/2005), επικαλέστηκε την αδυναμία του να αποκτήσει τέκνο με φυσικό τρόπο (έπασχε από ολιγοασθενοτερατοζωοσπερμία) και ζήτησε άδεια από το Δικαστήριο να προβεί στη μεταφορά σε παρένθετη μητέρα γονιμοποιημένων ωαρίων, δημιουργημένων από το γεννητικό υλικό αγνώστων δοτών, ούτως ώστε να κυοφορήσει αυτή το τέκνο που εκείνος επιθυμούσε, κατόπιν σχετικής συμφωνίας μετα-

[25] Αγαλλοπούλου Π. Παρένθετη Μητρότητα. Digesta 2004, Α: 6, Κουμουτζής Ν. Η τεχνητή αναπαραγωγή των άγαμων προσώπων και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 25-40, Παντελίδου Κ. Παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) 2002: 588 και Τροκάνας Θ. Ανθρώπινη αναπαραγωγή-Η ιδιωτική αυτονομία και τα όριά της, Σάκκουλας 2011: 221.

[26] Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) 2009: 817 με παρατηρήσεις Παπαχρίστου Θ.

[27] ΧρΙΔ 2011: 267.

[28] Για την παρουσίαση των αποφάσεων βλ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Παρουσίαση - Παρατηρήσεις στην 2827/2008 ΜΠρΑθ. Ιατρικό Δίκαιο και Βιοηθική 9: 2 και Η πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή. Η νομολογιακή εξέλιξη. Ιατρικό Δίκαιο και Βιοηθική 23:1.

ξύ τους, χωρίς κανένα οικονομικό ή άλλου είδους αντάλλαγμα.

Η αίτησή του έγινε τύποις και ουσία δεκτή, με την αιτιολογία ότι η νομοθετική πρόβλεψη που επιτρέπει την πρόσβαση σε μεθόδους ΙΥΑ μόνο σε άγαμες μοναχικές γυναίκες έρχεται σε αντίθεση με τα άρθρα 4 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος και παραβιάζει τη γενική αρχή της ισότητας των φύλων, συνιστώντας «κατάφωρη διακριτική μεταχείριση» σε βάρος των ανδρών. Το Δικαστήριο εφάρμοσε αναλογικά τα άρθρα 1455-1458 ΑΚ υπέρ του αιτούντος άνδρα και έδωσε τη σχετική άδεια για να λάβει χώρα η διαδικασία της παρένθετης μητρότητας.[29]

Ωστόσο, ο Εισαγγελέας Πρωτοδικών Αθηνών άσκησε έφεση κατά της ανωτέρω αποφάσεως, η οποία έγινε δεκτή με την υπ' αριθμόν 3357/2010 απόφαση του Εφετείου Αθηνών (ΕφΑθ),[30] η οποία έκρινε ότι δεν επιτρέπεται η προσφυγή στις μεθόδους ΙΥΑ στους άγαμους μοναχικούς άνδρες, αλλά αυτή γίνεται δεκτή κατά το γράμμα του νόμου μόνο σε έγγαμα ή άγαμα ζευγάρια και σε άγαμες μοναχικές γυναίκες. Σημειωτέον ότι της αποφάσεως αυτής, με την οποία ανετράπη η πρωτόδικη απόφαση που είχε χορηγήσει τη σχετική άδεια, προηγήθηκε η γέννηση διδύμων παιδιών από κυοφόρο γυναίκα για λογαριασμό του άγαμου μοναχικού άνδρα!

Σύμφωνα με το σκεπτικό της εφετειακής απόφασης, δεν υπάρχει δικαίωμα του μοναχικού άνδρα να προσφύγει σε μέθοδο παρένθετης μητρότητας, καθώς το άρθρο 1458 ΑΚ ρητώς και περιοριστικώς αναφέρεται στις γυναίκες. Δεν τίθεται θέμα ισότητας των δύο φύλων, διότι τη διαφορά στη νομοθετική ρύθμιση τη δημιουργεί η διαφορετική φύση τους. Μόνο η γυναίκα κυοφορεί και γεννά και άρα μόνο αυτή μπορεί να έχει τη σχετική ιατρική αδυναμία, ώστε να επιτρέπεται να προσφύγει σε παρένθετη μητέρα.[31] Αντίθετα, το ότι ο άνδρας για να αποκτήσει παιδί χρειάζεται την προσφυγή στην παρένθετη μητρότητα σημαίνει την κάλυψη ιατρικής αδυναμίας που δεν είναι δική του.[32]

Εύλογα όμως τίθεται το ακόλουθο ερώτημα: «μήπως και όταν ο νόμος επιτρέπει στην άγαμη μοναχική γυναίκα να χρησιμοποιεί σπέρμα ξένου άνδρα, δεν καλύπτει μια ιατρική αδυναμία που δεν είναι δική της, αφού η γυναίκα ζητά να χρησιμοποιήσει κάτι που από τη φύση δεν διαθέτει η ίδια;»[33] Η σύλληψη ενός παιδιού από ένα άτομο μόνο, εκ των πραγμάτων απαιτεί τη χρήση υλικού που από τη φύση δεν διαθέτει το ίδιοήτοι, σπέρμα για τη γυναίκα και ωάριο και μήτρα για τον άνδρα. Ο ισχυρισμός ότι η γυναίκα με τη δωρεά σπέρματος αναπληρώνει τους περιορισμούς του φύλου της, ενώ ο άνδρας με τη δωρεά ωαρίου και το δανεισμό μήτρας υπερβαίνει τις γεννητικές δυνάμεις του δικού του φύλου αποτελεί σοφιστεία και «δύο μέτρα και δύο σταθ-

---

[29] Σημειωτέον ότι η συγγένεια μεταξύ του άνδρα με το τέκνο που θα γεννιόταν θα στηριζόταν στις ίδιες ακριβώς διατάξεις που στηρίζεται η συγγένεια του τέκνου με την άγαμη μοναχική γυναίκα.

[30] ΧρΙΔ 2013: 508. Για το σχολιασμό της ανωτέρω απόφασης, βλ. Κουμουτζής Ν. Η ανατροπή της δικαστικής άδειας για τεχνητή αναπαραγωγή - Με αφορμή την ΕφΑθ 3357/2010. ΧρΙΔ 201:552-553 και Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Ανατροπή ή εξαφάνιση της απόφασης εκουσίας δικαιοδοσίας με την οποία παρέχεται άδεια για χρησιμοποίηση παρένθετης μητέρας (ιδίως όταν η άδεια παρέχεται σε μοναχικό άνδρα) - Μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή την 3357/2010 ΕφΑθ. ΧρΙΔ 2013: 549-551.

[31] Βιδάλης Τ. Βιοδίκαιο: Το πρόσωπο. Σάκκουλας 2007: 220, Καράσης Μ. Το νέο σχέδιο νόμου για την «Εφαρμογή των μεθόδων της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής» (Προβλήματα συνταγματικότητας και προτάσεις). Αρμενόπουλος (Αρμ.) 2005: 829-838 και Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Η συγγένεια. Θεμελίωση-καταχώριση-προστασία. Αντ. Ν. Σάκκουλας 2010: 144, 156, 196.

[32] Για περισσότερα βλ. Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον αστικό κώδικα. Σάκκουλας 2003, 55 και Βιδάλης Τ. Το πρόταγμα της οικογένειας: Η συνταγματικότητα του νόμου για την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. Νομικό Βήμα 2003, 51: 839-840.

[33] Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Ιατρικά Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της οικογένειας. Σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε, Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή: 10 χρόνια εφαρμογής του Ν. 3089/2002. Σάκκουλας 2013 Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη Ε. Ιατρικά Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της οικογένειας: 47.

μά»,[34] καθιστώντας έτσι έωλη εν τέλει την αιτιολογία της εν λόγω εφετειακής απόφασης. Ο Άρειος Πάγος δεν έχει τοποθετηθεί ακόμα σχετικά. Σε περίπτωση τυχόν απόρριψης του αιτήματος και στον τελευταίο βαθμό, θα άνοιγε ο δρόμος για προσφυγή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Επί του θέματος θέση έλαβε και το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους (ΝΣΚ) με την υπ΄ αριθμ. 261/2010 Γνωμοδότησή του, με την οποία απάντησε στο ερώτημα της ίδρυσης συγγένειας στην περίπτωση αυτή. Πατέρας τεκμαίρεται κατά τη διάταξη του άρθρου 1464 παρ. 1 ΑΚ ο λαβών την άδεια άνδρας και μητέρα του τέκνου θεωρείται η κυοφορούσα γυναίκα και το όνομα αυτής θα πρέπει να αναγράφεται στα Ληξιαρχικά Βιβλία.[35]

Το πρόβλημα με τη συγκεκριμένη γνωμοδότηση έγκειται στο ότι αναγνωρίζει την παρένθετη ως νομική μητέρα του παιδιού.[36] Η ορθή αναλογική εφαρμογή των διατάξεων για την παρένθετη μητρότητα οδηγεί στο αναπόδραστο συμπέρασμα ότι τα παιδιά των άγαμων μοναχικών ανδρών, τα οποία γεννιούνται με τη βοήθεια κυοφόρου γυναίκας, δεν έχουν από νομική άποψη μητέρα. Τυχόν σχετική εγγραφή στο Ληξιαρχείο είναι λανθασμένη και μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση και αβεβαιότητα ως προς την προσωπική κατάσταση των παιδιών.[37]

Μελλοντική εξαφάνιση της άδειας ύστερα από άσκηση και ευδοκίμηση ενδίκων μέσων κατά της πρωτόδικης απόφασης δεν ανατρέπει τη σχέση μεταξύ πατέρα και τέκνου, καθώς η ακύρωση ισχύει μόνο για το μέλλον και δεν ασκεί επιρροή στην ήδη ιδρυθείσα πατρότητα. Η συγγενική σχέση θα μπορούσε να ανατραπεί μόνο με αγωγή περί αναγνώρισης της ανυπαρξίας σχέσης πατέρα και τέκνων. Παραμένει προς συζήτηση βέβαια το κατά πόσο η ευδοκίμηση μιας τέτοιας αγωγής θα αποτελούσε ενέργεια υπέρ του συμφέροντος του παιδιού που θα είχε γεννηθεί. Η απάντηση είναι αρνητική, καθώς έτσι θα παραβιαζόταν έτσι το συνταγματικά κατοχυρωμένο στα άρθρα 9 παρ. 1 εδ. β Σ και 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή.

Παρόμοια υπόθεση εμφανίστηκε ξανά με την υπ' αριθμόν 13707/2009 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (ΜονΠρΘεσ), όπου το δικαστήριο με την ίδια ακριβώς αιτιολογία παρέσχε επίσης σχετική άδεια σε άγαμο μοναχικό άνδρα, χωρίς όμως στην περίπτωση αυτή να ασκηθεί έφεση από τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης.

Το δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου και η πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην ΙΥΑ

Είναι γεγονός ότι ο αριθμός των άγαμων μοναχικών ανδρών στο Ηνωμένο Βασίλειο που έχουν αποκτήσει παιδί με μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής είναι πολύ μικρός. Η πρώτη καταγεγραμμένη περίπτωση είναι αυτή του Ian Mucklejohn, ο οποίος μόλις το 2000 (είκοσι χρόνια μετά τη θέσπιση της HFE Act) απέκτησε τρίδυμα αγόρια στην Καλιφόρνια των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (ΗΠΑ) με σπέρμα δικό του και ωάρια τρίτης γυναίκας, τα οποία κυοφορήθηκαν από έτερη παρένθετη μητέρα.[38] Η δε Natalie Gamble, δικηγόρος με σχεδόν απόλυτη εξειδίκευση στην παρένθετη μητρότητα,

---

[34] Κουμουτζής Ν. Η ανατροπή της δικαστικής άδειας για τεχνητή αναπαραγωγή - Με αφορμή την ΕφΑθ 3357/2010, ΧρΙΔ, 2013: 552.

[35] Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ) 2010: 1205. Αντίθετη η υπ' αριθμ. 431/2013 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών (ΠολΠρωτΑθ) σύμφωνα με την οποία παύει να υφίσταται ο συγγενικός δεσμός πατέρα και τέκνου με την εξαφάνιση της πρωτόδικης απόφασης, καθώς η τεχνητή γονιμοποίηση έλαβε χώρα χωρίς την απαιτούμενη κατ' άρθρο 1458 ΑΚ δικαστική άδεια και ως εκ τούτου δεν παρήγαγε τα αποτελέσματά της ως προς το σκέλος της θεμελίωσης της πατρότητας, κατ' αναλογική εφαρμογή του άρθρου 1464 ΑΚ.

[36] Κάτι τέτοιο θα ίσχυε μόνο αν το παιδί καταγόταν βιολογικά από την ίδια και αυτή ασκούσε αγωγή προσβολής της μητρότητας με σκοπό να θεμελιώσει τη μητρότητα.

[37] Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Παρατηρήσεις στην Γνωμοδότηση 261/2010 του ΝΣΚ. Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ) 2010: 1215. Βλ. και Αγαλλοπούλου Π. Παρένθετη μητρότητα. Σε: Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.) Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Πασχαλίδης 2014: 173 επ.

[38] http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/4986804.stm.

αναφέρει στο blog της[39] την περίπτωση του πελάτη της Kyle Casson, ο οποίος το 2012 σε ηλικία 24 ετών, αποφάσισε να γίνει ο πρώτος (ομοφυλόφιλος) Άγγλος άγαμος μοναχικός άντρας ο οποίος θα προσέφευγε στην μέθοδο της παρένθετης μητρότητας στο Ηνωμένο Βασίλειο προκειμένου να τεκνοποιήσει.

Η πρόσβαση των μοναχικών ανδρών σε μεθόδους ΙΥΑ και ουσιαστικά σε απόκτηση τέκνου μέσω παρένθετης μητέρας δεν απαγορεύεται ρητά από τη HFE Act. Ωστόσο στην πράξη ο μοναχικός άνδρας στο Ηνωμένο Βασίλειο θα αντιμετωπίσει το ίδιο πρόβλημα με την άγαμη μοναχική γυναίκα· θα αδυνατεί δηλαδή να αιτηθεί τη χορήγηση του parental order κατά το άρθρο 54 της HFE Act, καθώς αυτό χορηγείται μόνο σε ζευγάρια. Συνεπώς θα υποχρεωθεί να ξεκινήσει τη διαδικασία υιοθεσίας του τέκνου, προκειμένου να καταστεί ο νόμιμος πατέρας του.[40] Αξίζει στο σημείο αυτό να ειπωθεί ότι η δικαιοσύνη του Ηνωμένου Βασιλείου δεν φαίνεται να απασχολείται με ζητήματα ιατρικής αδυναμίας του άνδρα να κυοφορήσει, σε αντίθεση με αυτή της Ελλάδας. Αυτό αποδεικνύεται πασίδηλα από την χορήγηση μεγάλου αριθμού parental orders (υπενθυμίζεται ότι το parental order αποτελεί μια υιοθεσία ταχείας διαδικασίας, με την οποία αποκόπτονται οι νομικοί δεσμοί του παιδιού με τη μητέρα που το γέννησε και τον/την σύζυγο ή σύντροφό της και το παιδί καθίσταται νόμιμο τέκνο των ατόμων που το επεθύμησαν) σε ομόφυλα ζευγάρια ανδρών.[41]

Συνεπώς, το ζήτημα της ίδρυσης συγγένειας μεταξύ του άγαμου μοναχικού άνδρα και του παιδιού που αυτός αποκτά με την μέθοδο της παρένθετης μητρότητας φαίνεται να είναι καθαρά τεχνικό στο Ηνωμένο Βασίλειο. Πλέον έχει επιλυθεί και νομολογικά[42] με την πολύ πρόσφατη απόφαση B v C (Surrogacy-Adoption) του Family Court, η οποία εξεδόθη μόλις τον Φεβρουάριο του 2015 και αφορούσε τον προαναφερθέντα Kyle Casson. Ο τελευταίος όντως απέκτησε παιδί με τη μέθοδο της παρένθετης μητρότητας· μάλιστα το ρόλο της παρένθετης μητέρας τον έπαιξε η μητέρα του. Το Δικαστήριο, αν και αναγνώρισε το ασυνήθιστο της υπόθεσης, δήλωσε ότι η πράξη του ήταν απόλυτα νόμιμη και έκρινε ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά ανάμεσα σε αυτή την περίπτωση και στην περίπτωση μιας μητέρας που κυοφορεί το παιδί της κόρης της. Το Δικαστήριο αποφάσισε ότι δεν μπορούσε να χορηγήσει parental order στην περίπτωση αυτή (καθώς σύμφωνα με τα προαναφερθέντα χορηγείται μόνο σε ζευγάρια), ωστόσο ο πατέρας του τέκνου που γεννήθηκε μπορούσε κάλλιστα να το υιοθετήσει και χορήγησε την ά-

[39] http://www.nataliegambleassociates.co.uk/blog/2012/11/05/first-single-gay-dad-to-become-a-parent-through-uk-surrogacy.

[40] Το ζήτημα αυτό θα μπορούσε να λυθεί αν ο άγαμος μοναχικός πατέρας θεωρηθεί πατέρας του τέκνου ως ο βιολογικός πατέρας που υποβάλλεται σε από κοινού θεραπεία με μια άλλη γυναίκα, κατά το άρθρο 35 της HFE Act. Αυτό όμως απαιτεί η παρένθετη μητέρα να είναι ανύπαντρη. Εκτός αυτού όμως, το παιδί θα ανήκε και στην γυναίκα που το κυοφόρησε και το γέννησε, με αποτέλεσμα να έχει και αυτή δικαιώματα και υποχρεώσεις ως προς την ανατροφή του. Θα επρόκειτο δηλαδή ουσιαστικά όχι για έναν άγαμο μοναχικό πατέρα και ένα παιδί άνευ νόμιμης μητέρας, αλλά για μια κατάσταση αντίστοιχη με αυτή ενός ανύπαντρου ετερόφυλου ζευγαριού που αποκτά παιδί με μέθοδο ΙΥΑ. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να προξενήσει προβλήματα στο μέλλον, τόσο στο παιδί όσο και στον άγαμο μοναχικό πατέρα του.

[41] Εντελώς ενδεικτικά αναφέρονται οι αποφάσεις A & B v SA του 2013, D, L (Minors) (Surrogacy) and In the Matter of Human Fertilisation and Embryology Act 2008 του 2012, In the matter of: Re: B-G (A Child) του 2014, J v G του 2013, Re P-M του 2013 και Z, B v C, Cafcass Legal as Advocate to the Court του 2011. Όλες μπορούν να ανευρεθούν στη νομική βάση δεδομένων West Law UK.

[42] Το αγγλικό δίκαιο έχει βαθύτατα δικαστικό χαρακτήρα, αποτέλεσμα της έλλειψης κωδικοποίησης των νόμων. Η βάση του δεν είναι η εξουσία του νομοθέτη, αλλά η νομολογία. Ενώ αποστολή των δικαστών του ηπειρωτικού Δικαίου είναι η ερμηνεία του νόμου και η απονομή δικαιοσύνης, οι δικαστές του αγγλοσαξονικού Δικαίου καλούνται να δημιουργήσουν κάθε φορά δικαιικούς κανόνες, λόγω της αρχής της δεσμευτικής δύναμης του δικαστικού προηγούμενου (stare decisis), απονέμοντας την εκάστοτε φορά δικαιοσύνη in concreto. Για περισσότερα, βλ. Baker J.H. An Introduction to English Legal History. Butterworths 2002 και Milsom S.F.C. A natural history of the common law. Columbia University Press 2003.

δεια υιοθεσίας του παιδιού στον Kyle Casson. Αξίζει να αναφερθεί το σκεπτικό του Δικαστηρίου, σύμφωνα με το οποίο η υιοθεσία του παιδιού από τον αιτούντα θα υπηρετήσει το συμφέρον του παιδιού, καθώς «το κρίσιμο στοιχείο αυτής της υπόθεσης είναι οι εμφανώς στενοί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη αυτής της οικογένειας…. Η δύναμη αυτών των οικογενειακών σχέσεων και η συνεπακόλουθη υποστήριξη που θα επιφέρει αυτή τώρα και στο μέλλον, θα διασφαλίσει το δια βίου συμφέρον του Α [του παιδιού που γεννήθηκε]. Η υιοθεσία θα παρέχει νομική ασφάλεια στην σχέση του Α με τον Β [τον αιτούντα], η οποία αναμφίβολα θα διασφαλίσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του Α».[43]

Παρατηρήσεις επί των δυο ρυθμίσεων

Η έλλειψη ρητής νομοθετικής πρόβλεψης για την πρόσβαση των άγαμων μοναχικών ανδρών στην ΙΥΑ όχι μόνο οδηγεί σε ανεπίτρεπτη διάκριση εις βάρος των ανδρών (ανεξάρτητα από την ύπαρξη ιατρικής αδυναμίας τεκνοποίησης, η οποία, όπως προειπώθηκε, δεν θα πρέπει να αποτελεί προϋπόθεση για την προσφυγή στην ΙΥΑ, τόσο για τους άγαμους μοναχικούς άντρες όσο και για τις άγαμες μοναχικές γυναίκες), αλλά μπορεί και να θέσει σε κίνδυνο το συμφέρον του παιδιού που τυχόν θα γεννηθεί, ερχόμενη έτσι σε ευθεία αντίθεση με τις σχετικές προβλέψεις και στις δυο χώρες.[44]

Πιο συγκεκριμένα, ο Έλληνας άγαμος μοναχικός άνδρας που επιθυμεί να αποκτήσει παιδί δεν μπορεί να είναι σίγουρος για την ευδοκίμηση της αίτησής του ενώπιον του Δικαστηρίου, ακόμη και αν έχει ιατρική αδυναμία φυσικής αναπαραγωγής. Η ήδη υπάρχουσα νομολογία που χορήγησε τη σχετική άδεια στο παρελθόν δεν είναι δεσμευτική για τα άλλα Δικαστήρια και ο αιτών θα είναι υποχρεωμένος να ελπίζει ότι το Δικαστήριο που θα εξετάσει την αίτησή του θα ακολουθήσει τη φιλελεύθερη τάση της νομολογίας των πρωτοβάθμιων δικαστηρίων. Ακόμα και έτσι όμως, πάντα θα υπάρχει η πιθανότητα άσκησης εφέσεως εκ μέρους του Εισαγγελέα Πρωτοδικών και η έκδοση εφετειακής απόφασης που θα ακυρώσει την τυχόν ευνοϊκή πρωτόδικη απόφαση.

Ο Βρετανός άγαμος μοναχικός άντρας με τη σειρά του δεν χρειάζεται να αντιμετωπίσει την αβεβαιότητα για το αποτέλεσμα της δικαστικής κρίσης, στο μέτρο φυσικά που πληροί τις νόμιμες προϋποθέσεις για την υιοθεσία του παιδιού. Το πρόβλημα που μπορεί να αντιμετωπίσει πηγάζει από το νομικό καθεστώς που διέπει την παρένθετη μητρότητα στη χώρα του. Το μη υποχρεωτικό της συμφωνίας με την κυοφόρο γυναίκα τον εξαναγκάζει να βιώνει καθ' όλη τη διάρκεια της κύησης αγωνία και ανησυχία για το αν η κυοφόρος γυναίκα θα τηρήσει τη συμφωνία και θα παραδώσει το παιδί ή αν θα αλλάξει γνώμη όταν αυτό γεννηθεί, χωρίς καμία απολύτως συνέπεια για την ίδια.

Η ιδανική ρύθμιση θα ήταν αυτή που θα αναγνώριζε ανεπιφύλακτα το δικαίωμα του άγαμου μοναχικού άνδρα στην αναπαραγωγή (όπως προκύπτει από τη νομολογία του Ηνωμένου Βασιλείου) και που θα του εξασφάλιζε παράλληλα την πατρότητα αναδρομικά από τη γέννηση του τέκνου (όπως θα ίσχυε στην Ελλάδα με αναλογική εφαρμογή του άρθρου 1464 ΑΚ).

Τελικά συμπεράσματα

Το μέλλον θα δείξει κατά πόσο οι έννομες τάξεις θα αναγνωρίσουν ρητά το δικαίωμα των άγαμων μοναχικών ανδρών στην αναπαραγωγή και, πιο συγκεκριμένα, στην πρόσβαση στις μεθόδους ΙΥΑ, ανεξάρτητα από τυχόν ιατρική τους αδυναμία να αναπαραχθούν. Ωστόσο, είναι επιτακτική ανάγκη να γίνει δεκτή η αναλογική εφαρμογή των διατάξεων που διέπουν την προσφυγή στη μέθοδο της παρένθετης μητρότητας και στην περίπτωση αυτών, όπως ισχύουν και για τις άγαμες μοναχικές γυναίκες. Εφόσον δεν

[43] Η μετάφραση έγινε από την γράφουσα.

[44] Βλ. για το ελληνικό δίκαιο άρθρο 1 παρ. 2 ν. 3305/2005: «Κατά την εφαρμογή των παραπάνω μεθόδων [ΙΥΑ] πρέπει να λαμβάνεται κυρίως υπόψη το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί» και για το αγγλικό δίκαιο άρθρο 13.5 της Human Fertilization and Embryology Act: «σε καμία γυναίκα δεν θα παρασχεθεί θεραπεία υπογονιμότητας εκτός και αν έχει ληφθεί υπ' όψιν το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί», συμπεριλαμβανομένης και της ανάγκης για έναν "υποστηρικτικό γονέα", αλλά και κάθε άλλου παιδιού που μπορεί να επηρεαστεί από τη γέννηση αυτού». Η μετάφραση έγινε από την γράφουσα.

υπάρξει διαφορετική ρύθμιση, θα πρέπει να ισχύουν οι γενικές προϋποθέσεις εφαρμογής των μεθόδων ΙΥΑ, ενώ προφανώς αναλογικά θα εφαρμόζεται και η σχετική διαδικασία ενώπιον της δικαιοσύνης για τη χορήγηση της σχετικής δικαστικής άδειας[45] ή για την υιοθεσία του παιδιού στην Ελλάδα και στο Ηνωμένο Βασίλειο αντίστοιχα. Έτσι θα εξασφαλιστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί, στοιχείο που αποτελεί και τον πυρήνα των νομοθεσιών για την ΙΥΑ και στις δυο χώρες.

Κλείνοντας, θα άξιζε να αναφέρουμε ότι η ρητή συμπερίληψη του άγαμου μοναχικού άνδρα στα πρόσωπα που δικαιούνται την πρόσβαση στην ΙΥΑ θα οδηγήσει ένα ακόμα βήμα πιο κοντά στην ισότητα των φύλων και στο τέλος της πατριαρχίας. Κατά τη θεωρία των κοινωνικών ρόλων,[46] και τα δύο φύλα περιορίζονται από τα κοινωνικά στερεότυπα και προσδοκίες, με αποτέλεσμα να κατευθύνουν τους στόχους τους και τις επιθυμίες τους σύμφωνα με τους κοινωνικούς ρόλους που τους έχουν ήδη αποδοθεί και όχι σύμφωνα με την προσωπικότητά τους. Ο αποκλεισμός του άγαμου μοναχικού άνδρα από την προσφυγή στην ΙΥΑ ουσιαστικά επιβεβαιώνει και διαιωνίζει το ήδη αναλυθέν κοινωνικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο ο άνδρας, αντίθετα με τη γυναίκα, δεν επιθυμεί και δεν έχει ανάγκη να γίνει γονιός. Μια τέτοια θέση όμως είναι απλουστευτική και άδικη για το ανδρικό φύλο και ως εκ τούτου πρέπει να καταργηθεί. Άλλωστε, αν δεχτούμε και σεβαστούμε (ως οφείλουμε) το ότι μία άγαμη μοναχική γυναίκα μπορεί να μην επιθυμεί να γίνει μητέρα με το να μην την «υποχρεώνουμε» στην κυοφορία και στη γέννηση ενός παιδιού, είμαστε εξίσου υποχρεωμένοι να δεχτούμε και να σεβαστούμε το ότι ένας άγαμος μοναχικός άντρας μπορεί να επιθυμεί να γίνει πατέρας, με το να του εξασφαλίσουμε την πρόσβαση στις μεθόδους ΙΥΑ που θα του επιτρέψουν να αποκτήσει ένα παιδί, ανεξάρτητα από τυχόν ιατρική αδυναμία του να αναπαραχθεί.

---

[45] Έτσι και Κουμουτζής Ν. Η τεχνητή αναπαραγωγή των άγαμων προσώπων και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 37.

[46] Για περισσότερα, βλ. εντελώς ενδεικτικά Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. Routledge Classics 1990, Irigaray L. Ce sexe qui n'en est pas un. Les Éditions de Minuit 1977 και Wittig M. The Straight Mind and Other Essays. Beacon Press 1992.

Βιβλιογραφία

1. Ψαρούλης Δ, Βούλτσος Π. Ιατρικό Δίκαιο-Στοιχεία Βιοηθικής. University Studio Press 2010: 93-95.
2. Μήτας Σ. Σεξουαλικότητα και συνταγματικές ελευθερίες: η ελευθερία σεξουαλικής αυτοδιάθεσης. Το Σ 2007, 3: 849-870.
3. Παπαληγούρα Ζ. Νέες διαδρομές μητρότητας. Παπαζήσης 2013: 224.
4. Κουμουτζής Ν. Η τεχνητή αναπαραγωγή των άγαμων προσώπων και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 31-32.
5. Borgeaud P. Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary. The Johns Hopkins University Press 2004.
6. Wade L. Maternal Instinct. Σε: Tierney H. (επιμ.) Women's Studies Encyclopedia. Greenwood Press 2002.
7. Shields S. To Pet, Coddle, and "Do For": Caretaking and the Concept of Maternal Instinct. Σε: Lewin M (επιμ.) In the Shadow of the Past: Psychology Portrays the Sexes - A Social and Intellectual History. Columbia University Press 1984: 37.
8. West R. Jurisprudence and Gender, University of Chicago Law Review, 1988, 55: 1-72.
9. Rubin G. The Traffic in Women: Notes on Political Economy of Sex. Σε Reiter R. (επιμ.), Towards an Anthropology of Women, Monthly Review Press, 1975: 157-210.
10. Irigaray L. Speculum de l' autre femme. Les Éditions de Minuit 1974.
11. Κραβαρίτου Γ. Φύλο και Δίκαιο: Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις. Παπαζήσης 1996.
12. Άρεντ Χ. Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita activa). Γνώση 1986.
13. Pateman C. The Sexual Contract. Stanford University Press 1988.
14. Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη Ε. Το δίκαιο ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, Ίνδικτος 2003, 14: 145-154.
15. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Οικογενειακό Δίκαιο. Σάκκουλας 2003, ΙΙ: 56-57.
16. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Ιατρικά Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της οικογένειας. Σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε, Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή: 10 χρόνια εφαρμογής του Ν. 3089/2002. Σάκκουλας 2013: 47-48.
17. Παπαχρίστου Θ. Το δικαίωμα στην απόκτηση απογόνων και οι περιορισμοί του. Σε Τσινόρεμα Σ., Λούης Κ. Θέματα Βιοηθικής - Η Ζωή, η Κοινωνία και η Φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013: 289.
18. Σπυριδάκης Ι. Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας. Αντ. Ν Σάκκουλας 2003: 33.
19. Σπυριδάκης Ι. Η τεχνητή γονιμοποίηση, Αντ. Ν Σάκκουλας 2006: 32.
20. Βλαχόπουλος Σ. Δικαίωμα τεκνοποιίας μέσω παρένθετης μητρότητας και για τον άγαμο και μοναχικό άνδρα; Σε: Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.) Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Πασχαλίδης 2014: 187 επόμενες (επ).
21. Παπαχρίστου Θ., Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Αδυναμία προς τεκνοποιία ως προϋπόθεση της τεχνητής γονιμοποίησης ή: περιπτώσεις επιτρεπτής τεχνητής γονιμοποίησης. Σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή: 10 χρόνια εφαρμογής του Ν. 3089/2002. Σάκκουλας 2013: 123-138.
22. Παπαχρίστου Θ. Παρατηρήσεις σε ΜονΠρωτΑθ 2827/2007, ΧρΙΔ 2009: 818.
23. Κηπουρίδου Κ. Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή όταν ο σύζυγος βρίσκεται στη φυλακή. Σε Δημοσιεύματα ιατρικού δικαίου και βιοηθικής 18.
24. Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα. Σάκκουλας 2014: 107-124.
25. Σκορίνη-Παπαρρηγοπούλου Φ. Παρένθετη μητρότητα. Σε Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Δίκαιο και Βιοηθική. Νομική Βιβλιοθήκη 2007: 143-145.
26. Πανάγος Κ. Παρένθετη μητρότητα: Ελληνικό νομικό καθεστώς και εγκληματολογικές προεκτάσεις. Σάκκουλας 2011: 47.
27. Κουτσουράδης Α. Θέματα παρένθετης μητρότητας, ιδίως μετά το Ν3305/2005. Νομικό Βήμα (NoB) 2006, 54: 347.
28. Μηλαπίδου Μ. Ο Ν 4272/2014 και οι τροποποιήσεις που επιφέρει στο Ν. 3305/2005 για την Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή. Ποινική Δικαιοσύνη (ΠοινΔικ) 2014: 978-986.
29. Van Den Akker O.B.A. Organizational selection and assessment of women entering a surrogacy

agreement in the UK. Human Reproduction 1999, 14: 264.
30. Andrews L. Beyond Doctrinal Boundaries: A Legal Framework for Surrogate Motherhood. Virginia Law Review 1995, 81: 2343-2375.
31. Brazier M, Campbell A & Golombok S. Surrogacy: Review for Health Ministers of Current Arrangements for Payments and Regulation. London HMSO 1998.
32. Αγαλλοπούλου Π. Παρένθετη Μητρότητα. Digesta 2004, A: 6.
33. Παντελίδου Κ. Παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) 2002: 588.
34. Τροκάνας Θ. Ανθρώπινη αναπαραγωγή-Η ιδιωτική αυτονομία και τα όριά της, Σάκκουλας 2011: 221.
35. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Παρουσίαση - Παρατηρήσεις στην 2827/2008 ΜΠρΑθ. Ιατρικό Δίκαιο και Βιοηθική 9: 2.
36. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Η πρόσβαση του άγαμου μοναχικού άνδρα στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή. Η νομολογιακή εξέλιξη. Ιατρικό Δίκαιο και Βιοηθική 23: 1.
37. Κουμουτζής Ν. Η ανατροπή της δικαστικής άδειας για τεχνητή αναπαραγωγή - Με αφορμή την ΕφΑθ 3357/2010. ΧρΙΔ 201: 552-553.
38. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Ανατροπή ή εξαφάνιση της απόφασης εκουσίας δικαιοδοσίας με την οποία παρέχεται άδεια για χρησιμοποίηση παρένθετης μητέρας (ιδίως όταν η άδεια παρέχεται σε μοναχικό άνδρα) - Μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή την 3357/2010 ΕφΑθ. ΧρΙΔ 2013, 549-551.
39. Βιδάλης Τ. Βιοδίκαιο: Το πρόσωπο. Σάκκουλας 2007: 220.
40. Καράσης Μ. Το νέο σχέδιο νόμου για την «Εφαρμογή των μεθόδων της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής» (Προβλήματα συνταγματικότητας και προτάσεις). Αρμενόπουλος (Αρμ.) 2005: 829-838.
41. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Η συγγένεια. Θεμελίωση-καταχώριση-προστασία. Αντ. Ν. Σάκκουλας 2010: 144, 156, 196.
42. Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον αστικό κώδικα. Σάκκουλας 2003: 55
43. Βιδάλης Τ. Το πρόταγμα της οικογένειας: Η συνταγματικότητα του νόμου για την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. Νομικό Βήμα 2003, 51: 839-840.
44. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Παρατηρήσεις στην Γνωμοδότηση 261/2010 του ΝΣΚ. Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ) 2010: 1215.
45. Αγαλλοπούλου Π. Παρένθετη μητρότητα. Σε: Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.) Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Πασχαλίδης 2014: 173 επ.
46. Baker J.H. An Introduction to English Legal History. Butterworths 2002.
47. Milsom S.F.C. A natural history of the common law. Columbia University Press 2003.
48. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. Routledge Classics 1990.
49. Irigaray L. Ce sexe qui n'en est pas un. Les Éditions de Minuit 1977.
50. Wittig M. The Straight Mind and Other Essays. Beacon Press 1992.